

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ КАФЕДРИ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЛІКАРЯ-СТОМАТОЛОГА

THE MAIN PROVISIONS OF THE CONCEPT OF THE DEPARTMENT OF PROFESSIONAL COMMUNICATION OF DENTAL DOCTORS

У статті представлено основні положення концепції кафедри професійної комунікації лікарів стоматологічного профілю – назву, особливості організації та діяльності, орієнтовний зміст навчальної програми. Основними методами дослідження визначено методи теоретичного аналізу літературних джерел, аналізу нормативно-правових документів, узагальнення практичного досвіду підготовки лікарів-стоматологів. Зазначено, що концепція кафедри заснована на принципах міждисциплінарної роботи. До викладацького складу мають входити представники різних спеціальностей (лікарі-стоматологи, психологи, медичні психологи, корекційні педагоги за спеціалізаціями, фахівці з медичного менеджменту тощо) або фахівці, що мають відповідну мультидисциплінарну (академічну, професійну) підготовку та наукову активність. Аналіз професійно-психологічної готовності здобувачів освіти свідчить про те, що навчання на кафедрі професійної комунікації має розпочинатися з 4 курсу. Орієнтовно зміст навчання має складатися з трьох навчальних модулів, опанування яких уможливорює набуття здобувачами визначених компетентностей: навчальний модуль 1 «Основи інтра- та інтерпрофесійної комунікації лікарів-стоматологів»; навчальний модуль 2 «Безбар'єрність професійної комунікації лікаря-стоматолога та пацієнта з особливими потребами»; окремим третім модулем є курсовий проєкт / робота.

Ключові слова: спеціальна психологія, професійна комунікація, підготовка лікарів

стоматологічного профілю, пацієнти з особливими потребами, комунікативні навички, доступна комунікація.

The article presents the main provisions of the concept of the Department of Professional Communication of Dental Doctors: name, features of organization and activity, orientation of the initial program. The main research methods are identified: methods of theoretical analysis of literary sources; analysis of regulatory documents, identification of practical information on the preparation of dentists. It is stated that the concept of the department is based on the principles of interdisciplinary work. Presumably, the warehouse may include representatives of various specialties (dentists, psychologists, medical psychologists, special-purpose correctional teachers, medical management specialists, etc.) or nurses who may be in Sufficient multidisciplinary (academic, professional) training and scientific activity. Analysis of the professional-psychological readiness of students to inform about those who began at the Department of Professional Communication may begin in the 4th year. In general, the beginning may consist of three initial modules, based on which it is possible to achieve the required competencies: initial module 1. "Fundamentals of intraprofessional communication of doctors iv-dentists"; initial module 2. "Barrier-free professional communication between a dentist and a patient with special needs"; Let's add a third module – a course project/work.

Key words: special psychology, professional communication, training of dental doctors, patients with special needs, communication skills, accessible communication.

УДК 37.013:376
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.42>

Литовченко В.П.

аспірант
Інститут спеціальної педагогіки
і психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії
педагогічних наук України

Вступ. На сучасному етапі здатність ефективно взаємодіяти з пацієнтами розглядається як важлива компетентність лікаря, а комунікативні навички лікаря позитивно впливають на результативність лікування, формують позитивне ставлення, допомагають уникнути помилок. Отже, розроблення та впровадження освітньо-професійних програм вищої та післядипломної освіти з професійної комунікації лікаря, створення профільних кафедр при університетах особливо на часі.

Теоретичним підґрунтям дослідження є наукові роботи, де розглядаються проблеми професійної комунікації лікарів (О. Чабан, Л. Литвинова, М. Матяш, Г. Науменко, О. Юдіна та ін.); концептуальні засади спеціальної психології (О. Бабяк, О. Вовченко, В. Кобильченко, І. Омельченко, Т. Сак, Л. Прохоренко, О. Орлов, О. Хохліна та ін.); праці, присвячені етичному спілкуванню з людьми з особливими потребами (І. Гудим, Е. Данілавічюте, В. Жук, О. Чеботарьова та ін.), універсальному дизайну в закладах освіти, соціального захисту, охорони здоров'я (Л. Байда, О. Іванова, Н. Софій та ін.), забезпеченню комунікативної доступ-

ності для осіб із функціональними сенсорними та мовленнєвим труднощами (Е. Данілавічюте, В. Жук, Т. Костенко, В. Кобильченко, С. Кульбіда, С. Литовченко, О. Федоренко та ін.).

Необхідно акцентувати на тому, що Національним агентством забезпечення якості вищої освіти – НАЗЯВО (постійно діючий колегіальний орган, уповноважений Законом України «Про вищу освіту» на реалізацію державної політики у сфері забезпечення якості вищої освіти) – розроблено Критерії оцінювання якості освітньої програми, які є додатком до Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, затвердженого Наказом Міністерства освіти і науки України від 11.07.2019 р. № 977 [6]. Зокрема, обов'язковими умовами є відповідність освітньої програми та освітньої діяльності закладу вищої освіти означеним критеріям, що враховано у нашому дослідженні.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу та вивчення практичного досвіду представити основні положення концепції кафедри професійної комунікації лікарів стоматологічного профілю.

Основними **методами дослідження** визначено методи теоретичного аналізу літературних джерел, аналіз нормативно-правових документів – законів України, наказів МОЗ України тощо (Законодавство України <https://zakon.rada.gov.ua/laws>, нормативно-правові документи МОЗ України <https://mozdocs.kiev.ua>), узагальнення практичного досвіду підготовки лікарів-стоматологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. За результатами аналізу національного та зарубіжного досвіду підготовки лікарів стоматологічного профілю, викладацької та практичної діяльності автора статті презентуємо основні положення концепції кафедри професійної комунікації лікаря-стоматолога.

В основі діяльності кафедри лежать норми законодавчих та правових документів – Конституції України, законів України «Про освіту» (2017 р.) [1], «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про наукову і науково-технічну діяльність» (2015 р.); міжнародних нормативних документів та стандартів, які діють в Україні та регулюють професійну діяльність та підготовку лікарів-стоматологів; Положення про організацію освітнього процесу у закладах охорони здоров'я за участю науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти, що здійснюють підготовку здобувачів вищої освіти у сфері охорони здоров'я (2020 р.); Рекомендацій Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти; стандартів вищої освіти другого (магістерського) та третього (освітньо-наукового) рівнів спеціальності 221 «Стоматологія» (галузь знань 22 «Охорона здоров'я»); Кодексу лікаря України (2009 р.); кваліфікаційних вимог до фахівця лікаря-стоматолога, Статуту закладу вищої освіти та ін.

Концепція кафедри професійної комунікації лікаря-стоматолога має бути заснована на принципах та засадах міждисциплінарної роботи. До викладацького складу штатних науково-педагогічних працівників мають входити представники різних спеціальностей (лікарі-стоматологи, психологи, медичні психологи, корекційні педагоги за спеціалізаціями, фахівці з медичного менеджменту тощо) або фахівці, що мають відповідну мультидисциплінарну підготовку (академічну, професійну кваліфікацію) та наукову активність (публікації, участь у проектах, грантах з дотичних питань).

Узагальнено така кафедра може поєднувати дві складові частини:

1) клінічну (реалізація освітнього процесу шляхом його поєднання з наданням медичної допомоги) стоматологічну складову частину з власною клінічною базою для прийому пацієнтів і можливістю для студентів мати практику з формування як професійних навичок (hard skills), так і комунікаційних навичок (soft skills) при роботі з пацієнтами під керівництвом викладачів кафедри. Також освітнє середовище та матеріально-технічна база (ресурси)

такої кафедри мають включати фізичну доступність, наявність додаткових гаджетів, які потрібні для забезпечення можливості надання стоматологічної допомоги пацієнтам з різними особливими потребами (важливо забезпечити не лише фізичну доступність (мобільність) для таких пацієнтів, але і комунікаційну, психологічну);

2) психологічну складову частину, яка передбачає залучення фахівців з психології комунікації, медичних психологів, спеціальних психологів (за різними напрямками / нозологіями / особливими потребами). Водночас психологічна складова підготовки включатиме три компоненти: а) психологічну підготовку лікарів до роботи з пацієнтами та міждисциплінарної взаємодії (професійного співробітництва) в команді з іншими фахівцями. У такому контексті важливими є такі компетентності: дотримання етичних норм роботи лікаря, здатність працювати у команді, спроможність налагоджувати ефективну комунікацію з пацієнтами та колегами, вміння правильно та адекватно повідомити пацієнту інформацію, зокрема негативного змісту (щодо стану здоров'я, діагнозу, ускладнень, які могли виникнути в процесі лікування та ін.). Також часто у молодих лікарів присутній психологічний бар'єр, який пов'язаний з тим, що вони соромляться звернутися за допомогою, порадою до більш досвідчених колег (виглядати некомпетентними, недостатньо фахово підготовленими тощо), що досить часто призводить до лікарських помилок, яких можна було б уникнути; б) психологічну підготовку лікарів до комунікації та взаємодії з пацієнтами з особливими потребами з акцентуванням на потребах усіх груп таких пацієнтів. Важливим є те, що завдяки науково-практичній діяльності різних спеціалістів, їхній співпраці, комунікації та взаємодії на базі такої кафедри буде органічно створюватися унікальна «екосистема» з науковими та методичними матеріалами (підручники, посібники, методичні рекомендації, науково-технічні розробки, протоколи роботи (протоколи комунікації) для студентів, лікарів інтернів, спеціалістів, лікарів), з окремими осередками, заснованими на наукових пошуках викладачів та здобувачів освіти (наприклад, міждисциплінарні дослідження, проекти, наукові гуртки, які, як і кафедра загалом на рівні професорсько-педагогічного колективу, повинні мати тісну комунікацію з установами, що профільно займаються питаннями комунікації, психології, спеціальної психології, а також громадськими організаціями, зокрема осіб з особливими потребами); в) психологію комунікації з дітьми, зокрема з дітьми, які мають особливі потреби. До викладання таких освітніх курсів можуть бути залучені педагоги / спеціальні педагоги.

Другий варіант організації кафедри професійної комунікації лікаря-стоматолога може

передбачати лише теоретичну підготовку без клінічної бази, але з акцентом саме на комунікації лікарів-стоматологів, формуванні інклюзивних комунікаційних компетентностей. Проте важливою залишається умова щодо включення до кадрового складу кафедри різнопрофільних фахівців – лікарів-клініцистів, психологів (спеціальних психологів) та педагогів (спеціальних педагогів) – без клінічної матеріально-технічної бази безпосередньо для прийому пацієнтів. Варто зазначити, що такий варіант є менш ефективним як для практичної підготовки майбутніх лікарів до комунікації, так і для можливості проводити на кафедрі науково-експериментальну роботу, зокрема через спостереження кейсів взаємодії здобувачів медичної освіти зі своїми пацієнтами (кожен пацієнт потребує індивідуального підходу до лікування, налагодження комунікації, взаємодії. Важливими є фахові компетентності лікаря та сформовані soft skills). Зокрема, такі спостереження, опитування, емпіричні дослідження (дослідження в процесі діяльності, роботи) сприятимуть удосконаленню навчально-методичної роботи на кафедрі, оновленню, удосконаленню навчальних планів та освітніх програм. Водночас створення кафедри з клінічною базою є більш складним завданням через низку матеріально-технічних питань, що вимагають певних економічних рішень від закладу освіти. Ситуація з матеріально-технічним забезпеченням та фінансуванням кафедр національних університетів погіршується, зокрема через повномасштабну російську агресію (значне зменшення іноземних здобувачів у вищих медичних закладах України, зменшення українських студентів, особливо контрактної форми навчання, через відтік молоді за кордон), натомість є можливості залучати грантові кошти, фінансову підтримку від стейкхолдерів або використовувати вже наявні клінічні бази інших клінічних кафедр шляхом їх оптимізації.

У нашій публікації пропонуємо орієнтовну назву кафедри, основні положення щодо її організації та діяльності, структуру та зміст навчальної програми.

В організаційному контексті важливим постає питання про те, з якого курсу / рівня освіти має розпочинатися навчання на кафедрі професійної комунікації. На нашу думку, з 1 по 3 курс включно студенти-стоматологи більш сконцентровані на фундаментальних та профільних дисциплінах, які входять до програми ліцензованого інтегрованого тестового іспиту «Крок» (анатомія, гістологія та ін.). Таким чином, більш усвідомлене, уважне ставлення до безпосередньо практично орієнтованих питань, зокрема щодо професійної комунікації, виникатиме у здобувачів вже починаючи з 4 курсу. Також можемо відзначити, що більшість відрахувань із стоматологічного факультету припадають саме на період 1–3 курсів (зокрема, за

результатами іспиту «Крок 1»), тому багато студентів може мати певне емоційне напруження, їх думки та хвилювання спрямовані саме на необхідність скласти фундаментальні дисципліни, в багатьох може навіть спостерігатися психологічний блок (неприйняття): для чого мені зараз вивчати комунікацію з пацієнтом, якщо я не складу фундаментальні дисципліни, буду відрахований і просто не дійду до роботи в клініці. Крім того, навіть якщо такі думки виникатимуть не у всіх студентів, вони можуть поширюватися в колективах, обговореннях (спільних чатах студентів), де буде акцентуватися, що саме цей курс є другорядним. Отже, здобувач буде виконувати навчальну програму поверхнево, незацікавлено, без належної позитивної мотивації (можливо, лише через негативну мотивацію – отримати незадовільну оцінку, що не сприятиме бажаному для нас результату щодо набуття здобувачем необхідних компетентностей). Отже, аналіз професійно-психологічної готовності здобувачів освіти свідчить про те, що навчання на кафедрі професійної комунікації має розпочинатися з 4 курсу.

Традиційно робоча програма навчальної дисципліни складається зі вступу, пояснювальної записки (зазначено місце, мета, завдання дисципліни; програмні результати навчання та компетентності, які дає можливість здобути студент), програми дисципліни (модулі, теми та стислий зміст кожної теми), тематичного плану навчальної дисципліни та рейтингової системи оцінювання знань та вмінь.

Мета навчальної дисципліни – підготовка майбутніх лікарів-стоматологів до професійної комунікації з пацієнтами для ефективного вирішення професійних завдань, надання медичних послуг.

Орієнтовно зміст навчання на кафедрі професійної комунікації має складатися з трьох навчальних модулів, опанування якими уможливіє набуття здобувачами визначених компетентностей. Узагальнено представимо зміст навчальної дисципліни. Навчальний модуль 1 «Основи інтра- та інтерпрофесійної комунікації лікарів-стоматологів». Навчальний модуль 2 «Безбар'єрність професійної комунікації лікаря-стоматолога та пацієнта з особливими потребами». Окремим третім модулем є курсовий проєкт / робота.

В основі змісту навчальної дисципліни лежать національні та міжнародні (міжнародні документи, які діють в Україні в межах взятих зобов'язань) нормативно-правові документи, етичні основи професії лікаря, теоретичні основи комунікаційного менеджменту, національний та міжнародний досвід підготовки лікарів до професійної взаємодії з пацієнтами, сучасні підходи до безбар'єрності, зокрема у сфері надання послуг, актуальні зміни у сприйнятті особливих потреб, активного залучення людей з особливими освітніми потребами до суспільного життя.

Зокрема, в межах другого модулю важливи є: сутність підходу (філософії) та терміну «універсальний дизайн», термінів «адаптація» та «модифікація», зокрема щодо процесу комунікації / взаємодії з пацієнтом з особливими потребами; сутність, відмінності та практичне значення медичної, соціальної та біопсихосоціальної моделі розуміння інвалідності / особливих потреб (остання передбачає врахування біологічного, психологічного та соціального (зокрема, можемо уточнити – соціокультурного) складників [2; 3]); теоретичні та практичні основи МКФ; поведінкові, психологічні особливості пацієнтів з особливими потребами, що зумовлені різними нозологіями (порушенням зору, слуху, мовлення, опорно-рухового апарату, інтелектуального розвитку та ін.) [4]; диференціація та алгоритм дій при комунікації з особами з особливими потребами за наявності в них певних психологічних станів тощо. Здобувачі освіти повинні мати уявлення про соціокультурні особливості, які можуть бути притаманні особам з особливими потребами, що відносять себе до певних меншин (наприклад, лінгвокультурна меншина спільноти глухих, товариства УТОГ); психолого-медико-педагогічні основи комунікації з дітьми з особливими потребами. Освітній процес за навчальною дисципліною має сприяти отриманню знань (інструкцій) щодо користування інформаційно-технічними засобами в межах навчання, самонавчання, практичного застосування при спілкуванні з особами з особливими потребами. Зокрема, у контексті діджиталізації важливими є навички використання соціальних мереж, чатів (Viber, Telegram) як засобу комунікації лікарів та пацієнтів (приміром, лікарі повинні мати уявлення щодо доречності використання смайлів та їх можливої інтерпретації пацієнтом, зокрема з особливими комунікативними потребами). Майбутні лікарі мають передбачити вплив сучасних засобів комунікації на міжособистісні стосунки, довіру, повагу до лікаря та загалом на психоемоційний стан пацієнта.

Після проходження теоретичного та практичного навчання на кафедрі здобувач має вміти знаходити та використовувати необхідну інформацію щодо професійної комунікації в межах самонавчання, безперервного професійного розвитку. Студент повинен мати навички комунікації з пацієнтом з особливими потребами на різних етапах лікування: під час збору анамнезу, представлення результатів діагностики, узгодження плану лікування, надання рекомендацій та ін.; вміти застосувати на практиці принципи універсального дизайну, адаптації та модифікації комунікаційних механізмів при наданні медичної (стоматологічної) допомоги пацієнтам з особливими потребами; мати навички щодо дій при тих чи інших психологічних станах пацієнтів, що пов'язані з їхніми особливими потребами під час комунікації з медичними працівниками.

Працюючи з пацієнтами з особливими освітніми потребами, лікар-стоматолог має

враховувати особливості взаємодії, встановлення контакту, проведення лікування, призначення медикаментів таким пацієнтам, вміти спрогнозувати можливу реакцію при стоматологічному втручанні, знайти індивідуальний підхід до кожного.

Орієнтовні теми програми: 1) нормативно-правове забезпечення – національне, міжнародне законодавство; 2) етичні основи роботи лікаря; 3) науково-методичні основи та особливості професійної комунікації лікаря; 4) МКФ, біопсихосоціальна модель розуміння інвалідності; 5) основи медичної психології при наданні стоматологічної допомоги; 6) медико-педагогічний менеджмент (розподілення обов'язків між асистентом стоматолога та лікарем-стоматологом тощо), інтрапрофесійна комунікація лікаря, професійне співробітництво [5], робота в команді, міждисциплінарна робота; створення інклюзивного (доступного) середовища закладу охорони здоров'я; 7) бренд лікаря, повага та довіра пацієнта: кореляція мотивації, hard skills, soft skills, meta skills (hard та soft skills); 8) історія, теоретичні засади, принципи, практичні аспекти універсального дизайну як підходу до вибудовування архітектури взаємодії з пацієнтами з особливими потребами; 9) основи спеціальної психології при наданні стоматологічної допомоги пацієнтам з особливими потребами; 10) соціокультурні підходи до формування комунікації з пацієнта з особливими потребами; 11) Калгарі-кембриджська модель медичного інтерв'ю Сільверман та ін. (адаптований варіант моделі В. Литовченко); 12) психологічні стани, що можуть бути у пацієнтів, та їх диференціація: гострий стрес, хронічний стрес, ПТСР, депривація, фобія (дентофобія, соціальна фобія), obsesивно-компульсивний синдром (ДСМ-5, МКХ-10, 11); 13) «модель стоматологічного страху та тривоги Берггрена», її імплементація при роботі з пацієнтами з особливими потребами; 14) українська жестова мова, культура спільноти глухих (основи); 15) технічні засоби для комунікації з особами з порушенням слуху (Сервіс УТОГ, система Connect PRO, авторський Telegram чат-бот @communicativecompetence_bot з проблеми професійної комунікації стоматологів з пацієнтами з порушенням слуху (В. Литовченко) та ін.); 16) технічні засоби компенсації порушень слуху (слухові апарати, кохлеарні імпланти; допоміжні технічні засоби EduMic, ConnectClip та ін.), технічні аспекти комунікації з особами з порушеннями слуху: співвідношення сигналу / шуму в стоматологічному кабінеті, вплив цих показників на технічні засоби, які використовують пацієнти з порушеннями слуху; 17) сурдопсихологічні аспекти при комунікації з дітьми з порушеннями слуху; 18) психологічні стратегії комунікації з військовими та особами, що мають стрес в результаті військових дій; 19) психологічні стратегії комунікації з військо-

вослужбовцями, що зазнали уражень сенсорних систем тощо.

Актуальною практикою формування професійних компетентностей майбутніх фахівців є побудова здобувачами освіти власної освітньої траєкторії з урахуванням результатів академічної мобільності, участі у науково-практичних масових заходах (конференціях, семінарах, майстер-класах тощо), проєктах, гостьових лекціях, вивчення вибіркового освітніх компонентів, вибору теми кваліфікаційної роботи тощо.

Методичне забезпечення навчальної програми включатиме матеріали для проведення обговорень, майстер-класів, тренінгів, навчальних ігор, а також аналіз Кейс-стаді (case study) тощо. Акцент та такому методі, як симуляційні ігри, зумовлений можливістю інтерактивного навчання з практичним спрямуванням. Наприклад, один із студентів надягає навушники (перешкоджають отриманню будь-якої аудіологічної інформації) і моделює роль пацієнта з певними особливими потребами, яку йому запропонував викладач, а інший студент постає у ролі лікаря-стоматолога, завданням якого є збір анамнезу, налагодження комунікації з пацієнтом, визначення правильного діагнозу, виконання нескладних стоматологічних маніпуляцій – професійної гігієни порожнини рота тощо. Таким чином, відбувається психологічна підготовка, психологічний тренінг для двох учасників: а) здобувач, що грає роль пацієнта з порушенням слуху, відчуває перешкоди та емоції (переживання, невпевненість, розпач тощо), які можуть бути притаманні пацієнту з порушенням слуху при комунікації з лікарем-стоматологом. Такий досвід неодмінно надасть майбутньому лікарю більшу мотивацію до опанування інклюзивних комунікаційних тактик та стратегій, сприятиме формуванню емпатичного ставлення до пацієнтів з особливими потребами. Студент, імовірно, розумітиме позицію пацієнта з особливими потребами і в майбутньому не буде відчувати роздратування через неможливість донести свою позицію, витрату більшого часу, ніж завжди; б) здобувач, який є в змодельованій ситуації на позиції лікуючого лікаря, отримує розуміння того, наскільки утрудненою може бути інклюзивна комунікація за відсутності необхідних навичок, компетентностей, та зможе на практиці в симуляційному режимі спробувати провести збір анамнезу задля визначення правильного діагнозу у пацієнта з порушенням слуху. Отже, буде відбуватися і психологічна підготовка до дій в ситуації, де лікарю доведеться адаптувати комунікаційний процес до взаємодії з пацієнтом з особливими потребами. На наступному етапі учасники

змінюють ролі. Важливим є те, що участь у тренінгу, на відміну від семінарських занять, має бути суто добровільною, лише за участі тих, хто зацікавлений бути задіяним в такому виді навчальної діяльності.

У навчальній програмі також зазначаються завдання дисципліни, компетентності та програмні результати, вимоги до матеріально-технічного забезпечення тощо.

Висновки. На основі теоретичного аналізу літературних джерел, аналізу нормативно-правових документів, практичного досвіду та із урахуванням актуальності проблеми визначено основні положення концепції кафедри професійної комунікації лікарів стоматологічного профілю (назва, особливості організації та діяльності, орієнтовний зміст навчальної програми, який може складатися з навчальних модулів «Основи інтра- та інтерпрофесійної комунікації лікарів-стоматологів», «Безбар'єрність професійної комунікації лікаря-стоматолога та пацієнта з особливими потребами» та курсової роботи). В основу роботи кафедри покладено міждисциплінарний підхід.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребує проблематика, пов'язана з реалізацією у медичних закладах вищої освіти навчальних програм з формування професійної комунікації лікарів-стоматологів, вивчення дотичного міжнародного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
2. Hollenweger J. Визначення та класифікація інвалідності. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/media/1461/file/ICF_webinar_booklet.pdf.
3. Billiet L., Denolf A.-M. Міжнародна класифікація функціонування, інвалідності та здоров'я. 2020–2021. URL: <https://www.ukrothe.eu/sites/default/files/uploads/s4-icf-mizhnarodna-klasifikaciya-funkcionuvannya-invalidnosti-ta-zdorovya.pdf>.
4. Данілавичюте Е.А. Діти з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2018. № 3 (87). С. 7–19.
5. Колупаєва А.А., Данілавичюте Е.А., Литовченко С.В. Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі : навчально-методичний посібник. Київ : Видавнича група «А.С.К.», 2012. 192 с.
6. Про затвердження Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-19#Text>.